

Ορολογία, Φιλολογία και Γλωσσολογία

Αμαλία Μόζερ
(Προσκεκλημένη ομιλήτρια)

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η ομιλία ξεκινά με την επισήμανση της σημασίας και της επίδρασης της ορολογίας όχι μόνο στον επιστημονικό λόγο, αλλά και στην καθημερινή ζωή. Διερευνά τη σχέση των όρων με τις υπόλοιπες λέξεις της γλώσσας και τους τοποθετεί σε ένα συνεχές το οποίο ορίζεται από την ακρίβεια και τη διαφάνεια. Μια σύντομη συζήτηση των δύο αυτών ιδιοτήτων θίγει το πρόβλημα των δάνειων όρων, μεταφρασμένων ή αυτούσιων, και των δυσκολιών που παρουσιάζουν ακόμη και όροι κατασκευασμένοι από ελληνικές ρίζες. Η προσπάθεια ικανοποιητικής απόδοσής τους είναι ακριβώς το σημείο όπου μπορεί να αποδώσει καρπούς η συνεργασία των γλωσσολόγων και των φιλολόγων.

Terminology, Philology and Linguistics

Amalia Moser

ABSTRACT

The paper starts with some thoughts about the impact of terminology not only on communication within specialized fields, but also on everyday discourse. It considers the relationship of terms to the other lexemes of the language and suggests that they form a continuum based on the degree of precision and transparency. After a short discussion of the issue of transparency, it tackles the problem of borrowed terminology in the form of either direct loans or translations, even if the original terms are based on Greek roots. It is precisely the quest for apposite translations that favours the close collaboration of linguists and philologists, the latter term, used here in its continental sense of students of language and mainly literature, being an excellent example of the confusion that can occur through the different uses of cognate and even identical terms in different languages.

0 Εισαγωγή

Ευχαριστώ πάρα πολύ την ΕΛΕΤΟ για την ιδιαίτερα τιμητική πρόσκληση. Η τιμή που αισθάνθηκα από την πρώτη στιγμή πολλαπλασιάστηκε όταν έμαθα ότι το συνέδριο είναι αφιερωμένο στη μνήμη του Παναγιώτη Κοντού, που άφησε τόσο μεγάλο κενό φεύγοντας. Θα ξεκινήσω μάλιστα τη σημερινή ομιλία τονίζοντας το πόσο ικανός ήταν ο Παναγιώτης Κοντός στην απόδοση των γλωσσολογικών όρων στα Ελληνικά. Ήταν ένα από τα πολλά ταλέντα που τον έχουν κάνει πραγματικά αξέχαστο.

Η πρόσκληση της Εταιρείας δεν ήταν μόνο τιμητική, αλλά και πολύ ενδιαφέρουσα. Ήταν αφενός πρόσκληση για μένα, καθώς δεν είμαι ειδική στο αντικείμενο της ορολογίας, αν και κινούμαι στον

σχετικό χώρο της σημασιολογίας: αφετέρου, αν και δεν έχω ασχοληθεί επιστημονικά και θεωρητικά με το αντικείμενο, παρά μόνο πρακτικά για την απόδοση γλωσσολογικών όρων στα Ελληνικά, το βρίσκω εξαιρετικά ενδιαφέρον. Θεωρούσα ανέκαθεν ότι η παραγωγή νέων όρων είναι μια από τις πιο δημιουργικές ενασχολήσεις με τη γλώσσα και, για να είναι επιτυχημένη, απαιτεί έναν συνδυασμό γνώσεων, διορατικότητας και ευαισθησίας που την καθιστά συναρπαστική. Ήταν όμως ένα συγκεκριμένο περιστατικό που με έκανε να συνειδητοποιήσω τη σημασία της ορολογίας, όχι μόνο για τους ειδικούς κάθε κλάδου, αλλά για πολλές πτυχές της καθημερινής μας ζωής και να προβληματιστώ ουσιαστικότερα, επισημαίνοντας θέματα όχι μόνο πρακτικού, αλλά και θεωρητικού ενδιαφέροντος.

Εδώ και αρκετά χρόνια ο οκτάχρονος τότε ανιψιός μου, που ήταν στην Τετάρτη Δημοτικού, με πήρε τηλέφωνο. «Αμαλία», μου λέει, «παίρνω εσένα, γιατί είσαι γλωσσολόγος και έχουμε μια απορία. Σήμερα κάναμε στο σχολείο το κατηγορούμενο και ο ορισμός που μας έδωσε η δασκάλα -και τον βρήκαμε και στο βιβλίο- είναι ίδιος με του επιθέτου: δίνει μια ιδιότητα σε ένα ουσιαστικό. Και βλέπω και ότι όλα τα κατηγορούμενα στα παραδείγματα είναι επίθετα. Μπορείς να μου εξηγήσεις ποια είναι η διαφορά, γιατί κανένας στην τάξη δεν έχει καταλάβει; Το μόνο που βλέπω εγώ είναι ότι στα παραδείγματα για το κατηγορούμενο υπάρχει πάντα ρήμα».

Αφήνω κατά μέρος τον παραλογισμό του να διδάσκεις σε παιδιά αυτής της ηλικίας το κατηγορούμενο, μια αφηρημένη έννοια για την οποία ακόμη δεν είναι έτοιμος ο εγκέφαλός τους. Σκέφτηκα να προσπαθήσω να του το εξηγήσω ως εξής:

«Εγώ είμαι πάντα η Αμαλία. Όταν όμως είμαι μαζί σου είμαι η θεία σου, όταν είμαι με τον πατέρα σου είμαι η αδερφή του, όταν είμαι στο πανεπιστήμιο με τους φοιτητές είμαι καθηγήτρια, όταν είμαι στο σούπερ μάρκετ πελάτισσα. Έχω δηλαδή πολλούς διαφορετικούς ρόλους και διαφορετικές σχέσεις με τους διάφορους ανθρώπους. Έτσι και το επίθετο: μερικές φορές είναι απλώς δίπλα σ' ένα ουσιαστικό, άλλες φορές βρίσκεται μετά από το ουσιαστικό και μετά από ένα ρήμα και τότε το λέμε κατηγορούμενο».

«Δηλαδή», μου λέει «είναι πάντα επίθετο, αλλά παίζει διαφορετικούς ρόλους, άλλοτε επίθετο και άλλοτε κατηγορούμενο. Αλλά τότε θα έπρεπε να το λένε κάπως αλλιώς ή να λένε κάπως αλλιώς τον ρόλο που παίζει, γιατί έτσι μπερδεύομαστε».

Του εξήγησα ότι σε πιο μεγάλη τάξη θα τους πούνε ένα άλλο όνομα για τον ρόλο που παίζει, ότι εμείς π.χ. στο Γυμνάσιο το λέγαμε *επιθετικό προσδιορισμό*. «Αυτό μάλιστα, βγάζει πιο πολύ νόημα», μου λέει, παρόλο που προφανώς δεν μπορούσε να καταλάβει την ακριβή σημασία του όρου.

Το παιδί με μια πρόταση κατάφερε να καταδείξει το πρόβλημα που δημιουργεί η ασαφής ορολογία. Δεν αμφιβάλω ότι οι συγγραφείς των βιβλίων απέφυγαν όρους όπως *επιθετικός προσδιορισμός*, *επιθετική φράση* ή *επιθετικό σύνολο*, για να μην επιβαρύνουν τους μικρούς μαθητές· το αποτέλεσμα όμως είναι μια σοβαρή σύγχυση, η οποία δεν είμαι σίγουρη ότι μπορεί να αρθεί αργότερα: σύγχυση μεταξύ της γραμματικής κατηγορίας και των λειτουργιών που επιτελεί. Το ότι χρησιμοποιήθηκαν, λοιπόν, λιγότεροι και απλούστεροι όροι στην περιγραφή ενός φαινομένου δεν έκανε κατ' ανάγκην τη ζωή των μαθητών απλούστερη – αλλά το *απλό* είναι ένας ακόμη όρος που δεν είναι αρκετά σαφής.

1 Λέξεις, όροι και ορολογία

Η γραμματική στο σχολείο δεν είναι ακριβώς η καθημερινή ζωή, αλλά δεν είναι και επιστημονική ή τεχνική δραστηριότητα· είναι κάτι που διδάσκεται σε όλο τον πληθυσμό. Το κατηγορούμενο δεν υπάρχει αμφιβολία για κανέναν φυσικό ομιλητή ότι είναι γραμματικός όρος. Το επίθετο πάλι είναι όρος όταν αναφέρεται στη γραμματική κατηγορία, αλλά υπάρχει στη γλώσσα με τη σημασία του επωνύμου και τότε δεν θα θεωρούσαμε ότι είναι όρος, αν και η σημασία του δεν είναι άσχετη με εκείνη της γραμματικής κατηγορίας. Η ίδια λέξη, επομένως, μπορεί άλλοτε να είναι όρος και άλλοτε όχι. Πράγμα που με φέρνει σε κάτι που με απασχόλησε κατά την προετοιμασία αυτής της ομιλίας: Πού τελειώνουν οι συνήθεις λέξεις και πού αρχίζουν οι όροι; Γιατί θεωρούμε όρο το «κατηγορούμενο» αλλά όχι το «σαπούνι»; Έψαξα να βρω τους ορισμούς του *όρου* και της *ορολογίας* τόσο σε λεξικά γενικής χρήσης όσο και σε μελέτες για την ορολογία, για να μπορώ να δώσω μια τεκμηριωμένη απάντηση. Δεν θα σας κουράσω με παράθεση ορισμών, οι οποίοι για τους περισσότερους από σας είναι γνωστοί και δεδομένοι. Θα πω απλώς ότι στα γενικά λεξικά βρίσκουμε ορισμούς του τύπου:

«3. ονομασία έννοιας ή πράγματος, η οποία χρησιμοποιείται σε συγκεκριμένο τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας: *Επιστημονικός* ~. *Νομικοί/ιατρικοί όροι*. Ένας ~ του ποδοσφαίρου. Πρόκειται για όρο της φυσικής / της χημείας / της γλωσσολογίας / της τεχνολογίας. *Λεξικό γλωσσολογικών όρων*. *Διάφοροι ορισμοί έχουν δοθεί στον όρο κάθαρση.*» (Λεξικό Τριανταφυλλίδη)

Παρόμοιοι είναι οι ορισμοί στο Μείζον Ελληνικό Λεξικό, στο Λεξικό Μπαμπινιώτη και στο Χρηστικό Λεξικό της Ακαδημίας Αθηνών.

Και το σαπούνι όμως σε συγκεκριμένο τομέα της ανθρώπινης δραστηριότητας χρησιμοποιείται: στο πλύσιμο. Γιατί δεν θα το λέγαμε όρο; Συνήθως μιλάμε για όρους όταν πρόκειται για λέξεις που δεν χρησιμοποιούνται στην καθημερινή μας ομιλία, αλλά σε τεχνικά ή/και επιστημονικά περιβάλλοντα. Αυτή η ερμηνεία ενισχύεται από τα ερμηνεύματα του λήμματος *ορολογία*:

«Το σύνολο των ειδικών όρων που χρησιμοποιούνται σε συγκεκριμένο γνωστικό ή επαγγελματικό χώρο: *ιατρική/τεχνική/νομική/ναυτική ~* ». (Λεξικό Μπαμπινιώτη).

Είναι όμως απόλυτα ακριβές να μεταφέρουμε αυτόν τον ορισμό στον όρο *όρος*; Χρησιμοποιούμε στην καθημερινή μας ομιλία (και όχι σε συγκεκριμένο γνωστικό ή επαγγελματικό χώρο) πολλές λέξεις που είναι αναμφίβολα όροι, ελληνικής προέλευσης ή δάνειοι: *το βαρομετρικό χαμηλό*, *το καρμπιρατέρ*, *η σεισμική δραστηριότητα*, *το κύμα καύσωνα*, *η επαγωγική εστία*, *το ρομπότ*, *οι θερμίδες*, *η χοληστερίνη*. Άλλωστε πολλές από τις εντελώς καθημερινές λέξεις είναι και μέρος της ορολογίας συγκεκριμένων γνωστικών ή επαγγελματικών χώρων: *το κατασβίδι*, *η σκούπα*, *η έκθεση*, *η αναφορά*, *το τσιμέντο*, *το άστρο*. Προφανώς οι λεξικογράφοι κάτι τέτοιο είχαν στον νου τους όταν αποφάσισαν να δώσουν λιγότερο περιοριστικό ορισμό στον όρο απ' ό,τι στην ορολογία.

Στη βιβλιογραφία της ορολογίας υπάρχει αυτός ο προβληματισμός· ενδεικτικά αναφέρω την εισαγωγή των Bézoin & Thoiron (2000) στον τόμο που επιμελήθηκαν με θέμα την έννοια στην ορολογία (*Le sens en terminologie*). Φαίνεται ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες της επιστήμης της ορολογίας, δηλαδή κατά το μεγαλύτερο μέρος του εικοστού αιώνα, οι μελετητές διακήρυτταν τη διαφορά των όρων από τις κοινές λέξεις και επομένως την πλήρη ανεξαρτησία της Ορολογίας από τη Γλωσσολογία, ενώ από το τέλος του 20^{ου} αιώνα υπάρχει μια τάση διερεύνησης της σχέσης των όρων με τις υπόλοιπες λέξεις και συνακόλουθα της Ορολογίας με τη Γλωσσολογία. Πώς μπορεί να βοηθήσει λοιπόν η Γλωσσολογία στο σημείο αυτό;

2 Ορολογία και Γλωσσολογία

Πολλοί γλωσσολόγοι, ανάμεσά τους κι εγώ, θα έλεγαν ότι στην περίπτωση των όρων βρισκόμαστε μπροστά σε ένα ακόμα *συνεχές*, μια τόσο αγαπημένη έννοια των σύγχρονων επιστημών. Ένα συνεχές που κυμαίνεται από τις πιο διαδεδομένες λέξεις της καθημερινής ομιλίας μέχρι τις σπανιότερες και μη κατανοητές για τον μέσο ομιλητή λέξεις που χρησιμοποιούνται στους πιο θεωρητικούς κλάδους των διάφορων επιστημών (και όχι μόνο αυτών που έχει επικρατήσει να λέγονται *θεωρητικές* σε αντιδιαστολή με τις λεγόμενες *θετικές* – άλλο ένα πρόβλημα ορολογίας). Στο ενδιάμεσο κατατάσσονται οι όροι που χρησιμοποιούνται στην καθημερινή ομιλία, από πολύ συχνά έως σπάνια.

Αν όντως υπάρχει (ή μπορούμε να υποθέσουμε) ένα τέτοιο συνεχές, είναι λογικό να θεωρήσουμε ότι οι βασικές αρχές που διέπουν την παραγωγή, τη χρήση και τη δομή των μελών του θα

πρέπει να είναι κατ' αρχήν ενιαίες. Η πιο βασική γλωσσολογική αρχή ως προς τις λέξεις είναι ότι η σχέση μεταξύ της μορφής και του περιεχομένου τους, δηλαδή μεταξύ της ακουστικής τους εικόνας και της σημασίας τους (του σημαίνοντος και του σημαινομένου, αν θέλουμε να ακολουθήσουμε τη σημειολογική ορολογία), είναι συμβατική.¹

Η συμβατικότητα του σημείου είναι ένα από τα πρώτα πράγματα που λέμε στους φοιτητές μας στην Εισαγωγή στη Γλωσσολογία και επαναλαμβάνουμε συχνά σε όλη τη διάρκεια των σπουδών τους. Η μόνη εξαίρεση, τους λέμε, είναι οι ηχομιμητικές λέξεις. Γιατί; Γιατί η γλώσσα το μόνο που μπορεί να μιμηθεί είναι οι ήχοι, ακριβώς επειδή το υλικό μέρος της είναι οι φθόγγοι, δηλαδή οι ήχοι που παράγονται από τα ανθρώπινα φωνητικά όργανα. Μια δεύτερη, αλλά φαινομενική, εξαίρεση είναι οι σύνθετες και παράγωγες λέξεις, των οποίων η σημασία εξαρτάται άμεσα από τα συστατικά τους: φαινομενική, γιατί απλούστατα τα συστατικά τους δεν έχουν παρά συμβατική σχέση με τη σημασία τους.

Αν λοιπόν δεχτούμε την ύπαρξη του συνεχούς απλών λέξεων και όρων, η αρχή της συμβατικότητας θα πρέπει να ισχύει για ολόκληρο το συνεχές: ακόμη και για τους πιο εξειδικευμένους όρους δεν θα έπρεπε να υπάρχει καμία απαίτηση διαφάνειας. Ισχύει αυτό; Βεβαίως. *Απαίτηση* τέτοια δεν υπάρχει. Και υπάρχουν όροι, κυρίως όσοι δεν είναι ούτε σύνθετοι ούτε παράγωγοι, που δεν διαθέτουν καμία διαφάνεια. Μερικά παραδείγματα: τα *κβάντα*, το *Hertz*, το *κοβάλιο* και, για τον μέσο ομιλητή, οι περισσότεροι δάνειοι όροι που δεν έχουν αποδοθεί στη γλώσσα του, ακόμη κι αν είναι διαφανείς στην ξένη γλώσσα: το *νιστριμιπιτέρ*, το *κάμπριο*, το *ασανσέρ*, το *τρέιλερ*, το *κουπέ* – για να μη μιλήσω και για τα αρχικά που με τόση άνεση χρησιμοποιεί και ο τελευταίος χρήστης του διαδικτύου (τα *mbps*) και των κλιματιστικών μηχανημάτων (τα *BTU – British Thermal Units*).

Αν λοιπόν συμβαίνει αυτό και ισχύει η αρχή της συμβατικότητας, πώς έγινε καιμίλησα με τόσο ενθουσιασμό, η γλωσσολόγος, για τη δημιουργικότητα της παραγωγής νέων όρων και για επιτυχημένους και αποτυχημένους όρους; Αυτό δεν είναι κάτι που θα περιμέναμε από τους φιλόλογους; Ε, λοιπόν, ναι! Και εδώ αρχίζει να διαφαίνεται ένα σημείο σύγκλισης των δύο κλάδων που συχνά έχουν τόσο διαφορετική αντίληψη για τη γλώσσα.

Μπορεί να μην είναι απαραίτητη η διαφάνεια, αλλά, άσχετα από τις θεωρητικές μας

¹ Αν και αυτός που εισήγαγε αυτή την αρχή στη Γλωσσολογία είναι ο Ferdinand de Saussure, στις αρχές του εικοστού αιώνα, θέτοντας έτσι τη βάση τόσο της Σύγχρονης Γλωσσολογίας όσο και της Σημειολογίας, η αρχική ιδέα ήταν των Στωικών: πρώτοι εκείνοιμίλησαν για *σημεία* με δύο πλευρές, το *σημαίνον* και το *σημαινόμενον*, των οποίων η σχέση πίστευαν ότι είναι συμβατική, παίρνοντας θέση σε ένα ζήτημα που απασχολούσε έντονα τους αρχαίους φιλοσόφους.

τοποθετήσεις, θα συμφωνήσουμε όλοι ότι είναι εξαιρετικά επιθυμητή στην περίπτωση της ειδικής ορολογίας. Είναι κατ' αρχάς και κατ' αρχήν ιδιαίτερα χρήσιμη κατά την εκμάθηση της ορολογίας, από τους τεχνικούς και τους επιστήμονες που εντρυφούν στον κάθε κλάδο. Δεύτερον, διευκολύνει την επικοινωνία μεταξύ των ειδικών και μετά το πέρας της εκμάθησης. Τρίτον, γκρεμίζει ένα μέρος των τειχών που υψώνονται ανάμεσα στους ειδικούς και τους μη ειδικούς, συμμετέχοντας έτσι στον εκδημοκρατισμό της γνώσης.

Είναι όμως εφικτή η διαφάνεια; Υπάρχουν περιπτώσεις απόλυτης διαφάνειας: όροι όπως *οδοστρωτήρας*, *συμπιεστής εδάφους*, *ενδοστοματική κάμερα*, *κουρτινόβεργα*, είναι αμέσως και άμεσα κατανοητοί, χωρίς καν να χρειάζεται να είναι κανείς οδοποιός, πολιτικός μηχανικός, οδοντίατρος ή διακοσμητής. Οι όροι όμως συχνά αναφέρονται σε έννοιες θεωρητικές ή/και αφηρημένες. Στις περιπτώσεις αυτές δεν είναι εύκολο ούτε καν οι ορισμοί – και, όπως έμαθα από τα πρόσφατα διαβάσματά μου, η σύγχρονη θεωρία της ορολογίας έχει αναπτύξει προβληματισμούς προς αυτή την κατεύθυνση.² Καθώς έχει προχωρήσει στη μελέτη σωμάτων κειμένων, έχει διαπιστώσει ότι υπάρχουν διακυμάνσεις στη χρήση των όρων, οι οποίοι συχνά αποκαλύπτουν και μια εγγενή ασάφεια της έννοιας που εκφράζουν.³ Αυτή η εξέλιξη συνάδει με τους θεωρητικούς προβληματισμούς της Σημασιολογίας, οι οποίοι έχουν καταλήξει σε δύο θεωρήσεις της λεξικής σημασίας: μία αναλυτική και μία ολιστική. Η πρώτη βλέπει τη σημασία της λέξης ως σύνολο σημασιακών χαρακτηριστικών, η δεύτερη ως μια συνολική εικόνα (*Gestalt*), η οποία προκύπτει ως αφαίρεση από το σύνολο των πιο χαρακτηριστικών εκπροσώπων κάθε κατηγορίας και η οποία ονομάζεται *πρότυπο* ή *πρωτότυπος* (εγείροντας ένα ενδιαφέρον θέμα απόδοσης της σημασίας του αγγλικού *prototype*, το οποίο βέβαια δεν σημαίνει 'πρωτότυπο', αλλά 'πρότυπο': ο όρος *πρωτότυπος* επιλέγεται από πολλούς γλωσσολόγους ως πλησιέστερος στον διεθνή όρο και συγχρόνως διακριτός από τους τύπους της ελληνικής λέξης). Οι δύο αυτές θεωρίες εντάσσονται σε δύο ρεύματα που υπάρχουν στη φιλοσοφία από την αρχαιότητα, εκφράζοντας δύο αντίθετες απόψεις για τη φύση των κατηγοριών: στεγανότητα και μη στεγανότητα ή ασάφεια, με πιο χαρακτηριστικούς εκπροσώπους τον Αριστοτέλη και τον Ευβουλίδη τον Μιλήσιο. Στην αριστοτελική παράδοση οι κατηγορίες θεωρούνται σαφείς, περιγεγραμμένες και στεγανές, μπορούν (και πρέπει) να ορίζονται με ακρίβεια, ώστε να παρέχουν αξιόπιστα κριτήρια βάσει των οποίων μπορεί να κριθεί αν κάποια οντότητα ανήκει σε μια κατηγορία ή όχι – και μάλιστα δεν υπάρχει άλλη δυνατότητα, δηλαδή και να ανήκει και να μην ανήκει· *tertium non datur*, όπως έλεγαν οι μεσαιωνικοί φιλόσοφοι της Δύσης. Η αντίπαλη

² Βλ. π.χ. Pearson (1998, σ. 67-120)· Cabré (1998)· Temmerman (2000, σ. 8-10).

³ Βλ. π.χ. Massion (2024)· Bèjoint & Thoiron (2000, σ. 1-19)· Cabré (1998, σ. 21-60)· Temmerman (2000).

παράδοση, η οποία δεν είχε μεγάλη απήχηση παρά πρόσφατα, υποστηρίζει ότι δεν είναι όλες οι κατηγορίες σαφώς οριοθετημένες. Από τα πολλά παράδοξα που έχουν διατυπωθεί ως επιχειρήματα αναφέρω το παράδοξο του σωρείτη: ένας κόκκος άμμου είναι σαφές ότι δεν αποτελεί αμμόλοφο. Το ίδιο σαφές είναι αυτό και για δύο, δέκα ή εκατό κόκκους άμμου. Ποιος αριθμός όμως είναι εκείνος στον οποίο παύουν οι κόκκοι να αποτελούν ένα απλό σύνολο κόκκων και γίνονται αμμόλοφος; Είναι σαφές ότι δεν υπάρχει απάντηση.

Στη σύγχρονη μορφή τους, σε σχέση με τις γλωσσικές κατηγορίες, οι δύο αυτές προσεγγίσεις έχουν γίνει αντικείμενο πικρής διαμάχης, γιατί δεν αντιμετωπίζονται απλώς ως εργαλεία ανάλυσης, αλλά θεωρείται από τους υποστηρικτές τους ότι ανταποκρίνονται στον τρόπο με τον οποίο ο ανθρώπινος νους αντιλαμβάνεται τη σημασία. Έτσι η θεωρία των σημασιακών χαρακτηριστικών, από τη στιγμή που υιοθετήθηκε από τη Γενετική Θεωρία (άλλος ένας κάπως προβληματικός όρος), υποστηρίζει ότι στο μυαλό μας οι σημασίες αποθηκεύονται ως δέσμες σημασιακών χαρακτηριστικών, όχι αναγκαστικά επιστημονικών (π.χ. ο όρος *ψάρι* μπορεί να μην είναι αποθηκευμένος ως μία από τις δύο υποσυννομοταξίες των σπονδυλωτών, αλλά ως ζώο που ζει στο νερό, αναπνέει μόνο μέσα στο νερό με βράγχια και γεννά αυγά). Για τη θεωρία των προτύπων, η οποία υποστηρίζεται χαλαρότερα από την αντίπαλη της Γενετικής Γνωστική ή Γνωσιακή Θεωρία (άλλη μία ενδιαφέρουσα περίπτωση απόδοσης ξένης ορολογίας), οι ομιλητές έχουν στο μυαλό τους μια χαρακτηριστική εικόνα ψαριού, που συνήθως είναι αποτέλεσμα μιας σύνθεσης των πιο χαρακτηριστικών ψαριών. Ακόμα λοιπόν και αν τύχει να ξέρουν ότι ο ιππόκαμπος επιστημονικά ανήκει στα ψάρια, η εικόνα του δεν είναι η πρώτη που έρχεται στο μυαλό τους, ούτε εκείνη του χελιού ή της σμέρνας. Ενώ λοιπόν η πρώτη άποψη μπορεί να αναπαραστήσει τη σημασία ως σαφώς περιγεγραμμένη δέσμη χαρακτηριστικών, η δεύτερη την αναπαριστά ως έναν κύκλο με ασαφή όρια, στο κέντρο του οποίου βρίσκονται τα πιο χαρακτηριστικά μέλη της κατηγορίας και στην (ασαφή, θολή) περιφέρεια τα λιγότερο χαρακτηριστικά ή αυτά για τα οποία δεν είναι σίγουροι οι ομιλητές.

Η έννοια των προτύπων είναι σχετική, αν και όχι ταυτόσημη, με την έννοια του συνεχούς. Αυτό που τις συνδέει είναι η πεποίθηση για την απουσία στεγανότητας των κατηγοριών. Η έννοια της ανάλυσης σε συστατικά είναι πολύ πιο εύκολα διαχειρίσιμη στην επιστημονική ανάλυση. Το πρόβλημά της είναι ότι συχνά δεν (φαίνεται να) ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα και υπεραπλουστεύει (βλ. π.χ. Lyons 1995, σ. 114-117). Η προτυπική προσέγγιση παρουσιάζει επίσης αρκετά προβλήματα (βλ. Riemer 2010, σ. 233-237), το πιο βασικό από τα οποία είναι ότι, καθώς δεν έχει σαφή όρια, εύκολα μπορεί να διολισθήσει σε έλλειψη επιστημονικότητας και στο χάος. Υπάρχουν «προτυπιστές» που διατείνονται ότι δεν υπάρχει όχι μόνο σαφής ορισμός της κατηγορίας, αλλά ούτε καν ένα μόνο πρότυπο, γιατί κι αυτό είναι διαφορετικό για κάθε ομιλητή.

Είναι σαφές ότι έτσι όχι μόνο δεν μπορεί να γίνει επιστημονική ανάλυση, αλλά η θεωρία παύει να ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, δεδομένου ότι η ανθρώπινη σκέψη, ή τουλάχιστον η αντίληψη του κόσμου, είναι προφανές ότι βασίζεται στην κατηγοριοποίηση.

Η λύση φαίνεται να βρίσκεται, όπως συνήθως, κάπου στη μέση. Ήδη από τη δεκαετία του 1990 ο Lyons (1995, σ. 96-101) είχε επισημάνει τη σχέση ανάμεσα στον παραδοσιακό ορισμό και στα προτυπικά μέλη μιας κατηγορίας. Στην επόμενη δεκαετία, ο Aarts (2007) μιλώντας για τη *διαβαθμισιμότητα* (αν αυτό είναι η κατάλληλη απόδοση του όρου *gradience*) πέτυχε δύο πράγματα: αφενός συνέδεσε με συστηματικό τρόπο πρότυπα και συνεχή, αποδίδοντάς τους αντίστοιχα *ενδοκατηγορική* και *διακατηγορική διαβαθμισιμότητα* (αποδίδω έτσι τα *subsective* και *intersective gradience*): στην πρώτη εμπλέκονται τα μέλη μιας κατηγορίας, ενώ στη δεύτερη δύο κατηγορίες (στην περίπτωση μας οι κοινές λέξεις και οι όροι). Αφετέρου έκανε την εξαιρετικά σημαντική επισήμανση ότι κατά παράδοξο τρόπο (και παραθέτω) "όταν υποστηρίζεται ότι υφίσταται διαβαθμισιμότητα μεταξύ δύο κατηγοριών α και β, πρέπει πρώτα τα α και β να οριστούν ως λεξικές κατηγορίες, με άλλα λόγια ο καθορισμός στεγανών κατηγοριών προηγείται λογικά της υπόθεσης ότι υφίσταται διαβάθμιση μεταξύ τους" (Aarts 2007, σ. 201). Αν λοιπόν θέλουμε να υποστηρίξουμε ότι υπάρχει ένα συνεχές μεταξύ κοινών λέξεων και όρων, θα πρέπει να ορίσουμε αυστηρά τα δύο άκρα του. Θα πρέπει δηλαδή να ορίσουμε τον προτυπικό όρο και την προτυπική κοινή λέξη – ακόμη και στην περίπτωση που δεν υπάρχουν στην πραγματική γλώσσα δείγματα των προτυπικών περιπτώσεων. Νομίζω ότι για τους όρους δεν έχουμε δυσκολία να βρούμε προτυπικά δείγματα: το *δεσοξυριβοζονουκλεϊνικό οξύ* είναι προτυπικός όρος, αντίθετα με τη συντομογραφία του, *DNA*, η οποία χρησιμοποιείται κατά κόρον στην καθημερινή ομιλία. Στο άλλο άκρο το *ούτε* δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να θεωρηθεί όρος, το *σαπούνι* με δυσκολία, το *αυτοκίνητο* άλλοτε ναι, άλλοτε όχι, το *όχημα* σίγουρα, αλλά λιγότερο προτυπικός από το *δεσοξυριβοζονουκλεϊνικό οξύ*.

Με αυτή την αφετηρία, θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε ότι η παραδοσιακή αυστηρότητα στον ορισμό και στη μορφή των όρων είναι κρίσιμη για τους προτυπικούς όρους που βρίσκονται στο άκρο του συνεχούς και λιγότερο σημαντική όσο κινούμαστε προς το άκρο των κοινών λέξεων. Αυτό είναι που μας δίνει και το δικαίωμα να μιλάμε για επιτυχημένους και αποτυχημένους όρους, καθώς και για δημιουργικότητα στην παραγωγή ορολογίας.⁴

⁴ Για τα κριτήρια επιτυχίας της απόδοσης ξένων όρων στην Ελληνική βλ. Μπαμπινιώτη (1994)· Αναστασιάδη-Συμεωνίδη (2019)· Κακριδή-Φερράρι (2001)· Ξυδόπουλο (2002)· Χαραλαμπίκη (2011)· Χριστοφίδου (2017).

3 Ορολογία και Φιλολογία

Η δημιουργικότητα με φέρνει στη σχέση της Ορολογίας με τη Φιλολογία. Από την αρχή τόνισα ότι η διαδικασία παραγωγής νέων όρων είναι γοητευτική επειδή ακριβώς είναι εξαιρετικά δημιουργική και αυτό ισχύει τόσο για τη δημιουργία εντελώς νέων όρων όσο και για την απόδοση ξένων όρων. Κατά τη γνώμη μου η διαδικασία αυτή κατατάσσεται ως προς τη δημιουργικότητα αμέσως μετά τη λογοτεχνία, η οποία είναι βέβαια η πιο δημιουργική και πρωτότυπη χρήση της γλώσσας (αν και όχι προτυπική). Οι ειδικοί στη μελέτη της λογοτεχνίας είναι βέβαια οι φιλόλογοι. Εκείνοι έχουν την πιο συστηματική γνώση και τη στενότερη επαφή με τα κείμενα και μάλιστα – και αυτό είναι κρίσιμο – με τη διαχρονία της λογοτεχνικής παραγωγής. Έχουν έτσι τη δυνατότητα να αντλούν ακόμη και λέξεις και ρίζες που έχουν χαθεί από τη γλώσσα και έχουν ξεχαστεί, αλλά μπορούν να χρησιμοποιηθούν για να αποδώσουν τις λεπτές διακρίσεις που είναι απαραίτητες στην επιστημονική κυρίως ορολογία. Το πιο επιτυχημένο ίσως παράδειγμα μιας τέτοιας αναβίωσης είναι ο όρος *υπουργός*, που χρησιμοποιήθηκε μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους για την αντικατάσταση του όρου *μινίστρος*. Θα μπορούσε να είχε παραμείνει το *μινίστρος*: πόσο πιο επιτυχημένη όμως είναι η χρήση του *υπουργός*, μιας σπάνιας λέξης, η οποία μαρτυρείται στον Ξενοφώντα, στον Λουκιανό, στον Πλάτωνα και στον Πολύβιο και η οποία σημαίνει τον υπηρέτη, ακριβώς δηλαδή αυτό που σημαίνουν και τα *minister*, *ministre* κ.λπ., αλλά με την εξειδικευμένη χρήση στην πολιτική. Κάτι ανάλογο έγινε και με τη λέξη *υπάλληλος*, ακόμη πιο σπάνια σε αρχαία κείμενα (μαρτυρείται στον Φίλωνα τον Αλεξανδρέα και στον Γαληνό με τη σημασία του εκτελεστικού οργάνου και του βοηθητικού παράγοντα αντίστοιχα), η οποία αποδίδει τα *fonctionnaire*, *funzionario* κ.λπ. και το *servant* στον όρο *civil servant* (δημόσιος υπάλληλος). Η λέξη *λειτουργός*, που θα ήταν η πιο ακριβής τους μετάφραση, περιορίστηκε τελικά σε επαγγέλματα που έχουν ή θεωρείται ότι ενέχουν μεγαλύτερη κοινωνική προσφορά, όπως του δασκάλου ή του γιατρού. Στις εξαιρετικά επιτυχημένες ελεύθερες αποδόσεις θα κατέτασσα το *ποδήλατο* (και όχι απλώς δίκυκλο) από το *bicyclette*.

Ο 19^{ος} αιώνας ήταν από τις πιο δημιουργικές εποχές ως προς τη δημιουργία ορολογίας, καθώς ήταν απαραίτητη πρώτον για την ορολογία της κρατικής διοίκησης, για υπηρεσίες αξιώματα κ.λπ. που είτε δεν υπήρχαν στην ιεραρχία και στην οργάνωση της παλαιού τύπου αυτοκρατορίας των Οθωμανών είτε δεν είχαν αποδοθεί στην Ελληνική και δεύτερον για την επιστήμη, την εκπαίδευση και την τεχνολογία. Εκεί τα πράγματα ήταν ευκολότερα, γιατί οι περισσότεροι

ξενόγλωσσοι όροι ήταν κατασκευασμένοι από ελληνικές ρίζες· δεν παύει να με εντυπωσιάζει η απίστευτα καλή γνώση των κανόνων παραγωγής και σύνθεσης της Αρχαίας Ελληνικής επιστημόνων όλων των ειδικοτήτων, παρόλο που ξέρω ότι όλοι είχαν κλασική παιδεία από το σχολείο. Και στις περιπτώσεις αυτές όμως, δεν είναι πάντοτε εύκολη η απόδοση, γιατί υπάρχουν ρίζες που έχουν αλλάξει σημασία είτε στα Ελληνικά είτε στην ξένη γλώσσα. Τα *πρότυπα* ή *πρωτότυποι* που ανέφερα προηγουμένως είναι μια τέτοια περίπτωση.

4 (Περιορισμένα παραδείγματα

Θα κλείσω με ορισμένα παραδείγματα προβληματικών περιπτώσεων ορολογίας από τον δικό μου επιστημονικό χώρο, δηλαδή από τη Γλωσσολογία, οι οποίες πηγάζουν από τη χρήση λατινικών ριζών. Στην ελληνική ορολογία δεν χρησιμοποιούμε λατινικές ρίζες, οι οποίες συχνά στις άλλες γλώσσες χρησιμοποιούνται σε αντιδιαστολή με τις ελληνικές, για να διακρίνουν συγγενείς, αλλά όχι ίδιες έννοιες. Στον χώρο της Γλωσσολογίας το έχουμε αντιμετωπίσει π.χ. στην περίπτωση των κλάδων της Φωνητικής, *Acoustic* και *Auditory Phonetics*. Ο πρώτος μελετά τον τρόπο μετάδοσης της ομιλίας και σχετίζεται περισσότερο με τα φυσικά χαρακτηριστικά των ακουστικών κυμάτων (άρα ο όρος *Ακουστική* ορθά παραπέμπει και στον ομώνυμο κλάδο της Φυσικής), ενώ ο δεύτερος στον τρόπο αντίληψης της ομιλίας από τον ακροατή. Η αρχική απόδοση ήταν εφευρετικότερη, χρησιμοποιώντας ένα μερικώς συνώνυμο: *Ακροαματική Φωνητική*. Αργότερα προτάθηκε και ο όρος *Αντιληπτική Φωνητική*, ο οποίος είναι λιγότερο πιστός στον πρωτότυπο, αλλά πιο διαφανής.

Ανάλογη είναι η περίπτωση των *reference* και *anaphora*: *reference* είναι η αναφορά μέσω της γλώσσας στον κόσμο (π.χ. η λέξη *σκύλος* στην πρόταση *Ο γείτονάς μου έχει δύο σκύλους* αναφέρεται στους δύο συγκεκριμένους σκύλους του γείτονα), ενώ *anaphora* η αναφορά εντός του κειμένου (π.χ. το *του* στην πρόταση *Συνάντησα τον Άρη και του μίλησα* αναφέρεται στον Άρη). Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με τη χρήση του περιφραστικού όρου (*ενδο*)*κειμενική αναφορά* για το *anaphora*. Είναι όμως ακόμα πιο περίπλοκο, γιατί οι υποδιαιρέσεις της ενδοκειμενικής αναφοράς είναι η *anaphora* και η *cataphora*. Αφήνω το ότι έχουμε το ίδιο πρόβλημα με το επίθετο στην ιστορία που σας διηγήθηκα στην αρχή και πιάνω το *cataphora*, το οποίο εννοείται ότι δεν στέκει καθόλου στα Ελληνικά. *Anaphora* έχουμε στο παράδειγμα που ανέφερα, *cataphora* στην περίπτωση της αντωνυμίας *το* στο παράδειγμα: *Σου το λέω για πρώτη και τελευταία φορά: δεν μ' αρέσουν τα ταξίδια*. Το αντιμετωπίσαμε γράφοντας ένα άρθρο με τη συνάδελο κ. Μπέλλα, η οποία πρότεινε το εξαιρετικά επιτυχημένο κατά τη γνώμη μου

επαναφορά για το *anaphora*, το οποίο έδωσε και σ' εμένα τη δευτερογενή έμπνευση για την απόδοση του *cataphora* με το *προαναφορά*. (Μόζερ & Μπέλλα 2003).

Τεράστιο πρόβλημα αποτελεί για μας ο όρος *proposition* της Λογικής και της Τυπικής Σημασιολογίας, τον οποίο έχουμε αποδώσει με το εξαιρετικά παροδηγητικό *λογική πρόταση* (επειδή η ακριβής μετάφραση, *πρόταση*, αποδίδει στα Ελληνικά το *sentence*). Ελάχιστοι είναι οι φοιτητές που στο τέλος των σπουδών τους έχουν καταλάβει ότι δεν σημαίνει μια πρόταση που έχει λογική και βγάζει νόημα, αλλά πρόκειται για μια θεωρητική σύλληψη, ένα αναλυτικό εργαλείο που με κάποια υπεραπλούστευση μπορούμε να φανταστούμε σαν τη σημασία μιας πρότασης πριν πάρει τη γλωσσική της μορφή.

Περιπτώσεις σαν αυτές, που δεν περιορίζονται στον χώρο της Γλωσσολογίας, θα μπορούσαν να αποδοθούν με ιδανικό τρόπο μέσω της συνεργασίας γλωσσολόγων, φιλολόγων και των ειδικών κάθε κλάδου. Αντιλαμβάνομαι ότι κομίζω γλαύκα ες Αθήνας, γιατί τέτοιες συνεργασίες υπάρχουν ήδη, αλλά θέλω να εκφράσω την επιδοκιμασία μου για αυτές και την ευχή μου να γίνουν ακόμη περισσότερες και συστηματικότερες, συνεχίζοντας με τον καλύτερο δυνατό τρόπο το πολύτιμο έργο της ΕΛΕΤΟ.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Aarts, B. (2007). *Syntactic Gradience: The Nature of Grammatical Indeterminacy*. Oxford University Press.
- Αναστασιάδη-Συμεωνίδη, Α. (2019). Ακαδημαϊκό λεξιλόγιο και ορολογία. 12^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία», 7-9 Νοεμβρίου, Αθήνα (45-54). ΕΛΕΤΟ.
https://www.eleto.gr/download/Conferences/12th%20Conference/Papers-and-speakers/12th_01-09-03_Anastasiadou-Symeonidou_Paper2_V03.pdf
- Béjoint, H., & Thoiron, P. (2000). *Le sens en terminologie*. Presses Universitaires de Lyon.
- Cabré, M.T. (1998) *La terminologie : théorie, méthode et applications*. (Traduit du catalan et adapté par M.C. Cormier & J. Humbley). Armand Colin / Les Presses de l'Université d'Ottawa. (Τίτλος πρωτοτύπου: *La terminologia: la teoria, els mètodes, les aplicacions*. 1992).
- Cruse, A. (1986). *Lexical Semantics*. Cambridge University Press.
- Evans, V. (2009). *How Words Mean: Lexical Concepts, Cognitive Models, and Meaning Construction*. Oxford University Press.
- Κακριδή-Φερράρι, Μ. (2001). Μετάφραση ξένων όρων. Στο Χριστίδης, Α.-Φ. (επιμ.) *Εγκυκλοπαιδικός οδηγός για τη γλώσσα*. Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας.
- Lyons, J. (1995). *Linguistic Semantics: An Introduction*. Cambridge University Press.
- Magris, M., Musacchio, M.T., Rega, L., & Scarpa, F. (eds.) (2002). *Manuale di terminologia : aspetti teorici, metodologici e applicativi*. Hoepli.
- Massion, F. (2024). Terminology in the age of AI: The transformation of terminology theory and practice. *Journal of Translation Studies*, 1, 67-94.
- Μόζερ, Α. & Μπέλλα, Σ. (2005). Παρελθόν, παρόν, οριστικότητα και παρακείμενος. Στο Κατσιμαλή, Γ., Καλοκαιρινός, Α., Αναγνωστοπούλου, Ε. & Κάππα, Ι. (επιμ.), 6^ο Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής Γλωσσολογίας, 18-21 Σεπτεμβρίου 2003, Ρέθυμνο. Εργαστήριο Γλωσσολογίας, Πανεπιστήμιο Κρήτης.

- Μπαμπινιώτης, Γ. (1994). *Η γλώσσα ως αξία* (Κεφ. 4, Επιστημονική μεταγλώσσα: οι επιστημονικοί όροι της Ελληνικής). Gutenberg.
- Ξυδόπουλος, Γ.Ι. (2002). Προβλήματα απόδοσης των γλωσσολογικών όρων από την Αγγλική στην Ελληνική. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα. Πρακτικά της 22^{ης} ετήσιας συνάντησης του Τομέα Γλωσσολογίας του Τμήματος Φιλολογίας του ΑΠΘ. 17-19 Μαΐου 2001, Θεσσαλονίκη* (495-506).
- Pearson, J. (1998). *Terms in Context*. John Benjamins Publishing.
- Riemer, N. (2010). *Introducing Semantics*. Cambridge University Press.
- ΤΕΕ – ΕΛΟΤ/ΤΕ 21 (1992). *Τυποποίηση Ορολογίας: Πρακτικά Δημέρου Ορολογίας, 11-12 Νοεμβρίου 1992, Αθήνα*. Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας.
- Temmerman, R. (2000). *Towards New Ways of Terminology Description: The Socio-cognitive Approach*. John Benjamins Publishing.
- Thelen, M. & Steurs, F. (eds.) (2010). *Terminology in Everyday Life*. John Benjamins Publishing.
- Χαραλαμπάκης, Χ. (2011). Λεξικογραφία και ορολογία: Συμπεράσματα από τη σύγκριση δύο σύγχρονων ελληνικών λεξικών. *8^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία, 10-12 Νοεμβρίου, Αθήνα* (27-39). ΕΛΕΤΟ.
https://www.eleto.gr/download/Conferences/8th%20Conference/Papers/8th_00b_CharalambakisChristoforos_Paper_V02.pdf
- Χριστοφίδου, Α. (2017). Νεολογία και Ορολογία στην Ακαδημία Αθηνών. *11^ο Συνέδριο «Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία, 9-11 Νοεμβρίου, Αθήνα* (25-38). ΕΛΕΤΟ, Ελληνική Γλώσσα και Ορολογία: Ανακοινώσεις 11^{ου} Συνεδρίου. Αθήνα, σσ. 25-38.
https://www.eleto.gr/download/Conferences/11th%20Conference/Papers-and-speakers/11th_00b-42_ChristofidouAnastasia_InvitedPaper_Paper2_V03.pdf

Αμαλία Μόζερ

Καθηγήτρια Γλωσσολογίας

Τμήμα Φιλολογίας

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

Ηλ-ταχ.: amoser@phil.uoa.gr